

Лисий І. Я.

Семантика хреста
в українському релігійному
мистецтві

Серед пам'яток середнього етапу трипільської культури (друга половина I — початок III тисячоліття до н. е.), розшуканих археологами у с. Верем'ї на Середньому Подніпрів'ї, був і добре збережений керамічний хрест. На лицьовій його стороні, у середохресті, — орнамент у вигляді двох вишень з плодоніжками, обрамлених симетричними конічними заглибинами; вершина і рамена поступово і плавно розширені; по середині “стовпа” — вісім точкових заглибин, а в самому низу — по п'ять надрізів з обох сторін, що спонукають асоціювати цей предмет із ручним хрестом; на краях кожного плеча “пояса” — по одному точковому заглибленню. Однозначно судити про культове чи магічне призначення цієї речі неможливо; зрозуміло одне: автор її спеціально дбав про естетичну виразність свого витвору. І це не єдина хрестоподібна пам'ятка з тієї стародавньої доби на території теперішньої України. Можна назвати, наприклад, хрестовидні глиняні жертівники в багатьох викопних житлах на Південному Побужжі [1].

Звідси можна висувати, що хрест у його символічному значенні міг бути прийнятим киеворусичами під час хрещення Володимиром не як щось зовсім чуже, оскільки він (звісно, з іншим смисловим навантаженням) був присутнім у духовному житті автохтонного населення цієї землі з прадавніх часів.

Але, очевидно, це є припущення є тут найсуттєвішим. Як і думка про те, що наявність у хреста дохристиянської семантики уможлилювала вже в християнізованій культурі поєднання в ньому християнського символічного навантаження з традиційними міфологічними значеннями¹.

Важливішою, хоча й тривіальнішою, є підтверджена і згаданими археологічними знахідками думка про те, що хрест як символ має дуже й дуже тривалу історію і глобальне поширення. Посідаючи важливе місце в символіці європейсько-азіатських етносів, знак хреста був поширений і в доколумбовій Америці, Австралії та Океанії. Хрестографема, зокрема висічені з каменю хрестоподібні фігурки птахів, знайдені на мальтійській стоянці у Сибіру, датують

¹ Промовистим прикладом такого поєднання є ілюстрація до “Требника” 1646 року, виконана гравером Іллею, де хрест із Розп'яття проростає у світове дерево, у кроні якого знову ж з'являються події Священної історії.

двадцять п'ятим тисячоліттям до н. е. (до речі, згодом подібні фігурки поступово геометризуються, щоби з часом у певних культурних традиціях повернути хрестові зооморфні або й антропоцентричні конотації; акцентування уваги на геометризованих варіантах хреста спонукає дослідників прив'язувати його генезу до солярних знаків — променів, котрі перетинаються, або до позначення дерев'яного кресала — джерела майбутнього вогню — життя).

Зрозуміло, що хрестографема — завдяки лаконізмові та виразності структури — має гетерогенну семантику, по-різному прочитується в різних міфологічних і релігійних контекстах. Іноді семантика хреста несподівано близька, що спонукає дослідників дошукуватися міжкультурних запозичень. Наприклад, у давніх єгиптян і близьких їм цивілізацій триконечний (Т-подібний) хрест був емблемою щастя й радості, тоді як у християн він символізує — серед інших семантичних навантажень — майбутнє блаженне загробне життя [2]. Є спроби генералізувати гетерогенну хрестографему до ідеї центру і відцентрових напрямних, а відтак, акцентуючи увагу на середохресті, — до вищих (сакральних чи сакралізованих) цінностей системи, котрі впорядковують, ієрархізують весь культурний простір, в якому цей символ функціонує [3]. Варіантами такої ж генералізуючої інтерпретації хреста є вбачання в ньому символізованої єдності життя і смерті чи поєднання духа й матерії або й символізації розквіту, процвітання.

Опираючись на ці та інші загальні ідеї хрестології, акцентуючи увагу на семантиці хрестографем, ми у цій розвідці здійснимо спробу проаналізувати способи оприявлення хрестологічних смислів українським релігійним мистецтвом та прочитання мистецьких хрестографем в українському культурному полі. Оскільки тут хрест існує й витлумачується винятково в душі християнської традиції, то слід нагадати її суттєві моменти.

По-перше, християнська догматика відносить хрест до тайн віри. У цій тайні розрізнені дві сторони: це тайна радості та скорботи, тайна слави та ганьби (адже реальний хрест у римлян був знаряддям жорстокої і ганебної смертної кари)¹. На цій амбівалентності хресної тайни, як і загалом хреста в його християнській інтерпретації, наголошує сучасна релігійна філософія. Наприклад, мислитель персоналістської орієнтації Дені де Ружмон, намагаючись обґрунтувати “формулу” європейської людини як “людини супереч-

¹ Тому-то Кирило Туровський у відтворенні плачу Матері Божої, наслідуючи Симеона Метафраста, виділяє слова: “Тебе, неповинного, знечщено” [6].

ностей”, пише: “Біля витоків європейської релігії, культури та моралі знаходиться ідея суперечності, плідного протистояння, творчого конфлікту. Знаком суперечності *par excellence* є хрест” [4]. Проте смисловою домінантою в суперечливій хресній тайні є скасування хрестом смерті. Адже хресна смерть — це водночас і Воскресіння, відродження до нового — вічного — життя. Хрест, як пише один з відомих богословів української діаспори І. Ортинський, “випромінює райдугу воскресення”. А трохи раніше: “Через хрест до світла воскресіння” [5]. Отже, у християнській екзегезі наголошується не стільки на суперечливості хресної тайни, скільки на ієрархії, певній градації протиставлених моментів. Це добре оприявнює один із перших християнських інтерпретаторів хреста Єфрем Сірин: “Хрест — воскресіння померлих, хрест — сподівання християн, хрест — патериця кульгавих, хрест — потіха бідних, хрест — узда для багатих, хрест — упокорення гордих, хрест — надія позбавлених надії” [7]. А згадуваний недавно І. Ортинський виніс цю думку в заголовок розділу своєї книги — “Радість та хрест — не протиріччя” [8].

По-друге, християнські екзегети, починаючи зі св. Афанасія, єпископа Александрійського, якого вважають засновником патристичної хрестології, пов’язували з хрестом головні догмати християнства. Так, хрест означав для них Святу Трійцю: стовп (або сторчове коліно) — Бога Отця, а поясні рамена праворуч і ліворуч — Бога Сина і Бога Духа Святого [9]. Також стовп і поясню (поземну) частину хреста прочитують як знак подвійної — божественної та людської — природи Ісуса Христа, адже хрест загалом є знаком Христа.

По-третє, оскільки символ володіє невичерпністю смислів, то християнська думка здатна пов’язувати з хрестом широку семантичну гаму. Хрест є символом віри, жертвовної любові, надії на спасіння і самого спасіння, символом торжества духа над страждаючим тілом. Про хрест як символ терпіння Христос навчав ще до свого розп’яття [10]. Хрест позначав і належність до християнства як віросповідання, і — понад те — вірність та відданість обраній вірі аж до жертвовності та посвяти; згадаймо, що серед перших — переслідуваних — християн були такі, що мали мужність виключно зобразити хрест на своєму чолі, прирікаючи себе тим самим на нелюдські випробування і муки. Не дивно, що в полізмістовій семантиці християнського хреста віднаходимо і значення сукупності життєвих страждань та важких обов’язків, мук боротьби між моральним обов’язком і гріховним спонукуванням [11].

З таким широким, але все ж визначеним діапазоном значень хрест разом із новим віровченням увійшов до нашої культури. Він був засвоєний тут відразу в різних варіантах, що вже давно стали звичними у візантійському християнстві, — від хрестовидної (в горизонталі та вертикалі) будови храму і до хресного знамена, а головним чином — як сакральний предмет або ж смислоозначуюча деталь інших сакральних речей. Хрест з його особливим символічним смислом засвоювався не тільки в контексті сприйнятого Руссю віровчення, а й в естетично значущих формах сакрального і — ширше — релігійного мистецтва, які оприявнювали і трансливали згаданий зміст на особистісному, найпродуктивнішому рівні.

Оскільки поняття “релігійність мистецтва”, “релігійне мистецтво”, “сакральне мистецтво” і інші залишаються предметом дискусії, спочатку з’ясуємо, який зміст вкладається у них у цій розвідці. Релігійне мистецтво в широкому розумінні слова охоплює всі художні творіння, що мають релігійне спрямування (коли в мистецькому творі “озвучується” релігійна доктрина чи її окремі моменти) і апелюють до естетичного сприйняття релігійно орієнтованої аудиторії, будучи водночас націленими на її розширення. У вужчому своєму значенні термін “релігійне мистецтво” позначає всі ті естетично-художні феномени, котрі складають елементи релігійного культу чи покликані його обслуговувати. Їх ще визначають як культове або (рідше) сакральне мистецтво. Адже явища цього ряду освячуються релігійними інституціями і таким чином протиставляються феноменам світської культури як профанним. Тим самим релігійне мистецтво обмежується у своїх цілях, а з огляду на це певною мірою і в засобах. То ж визначальним для сакрального мистецтва, у вузькому значенні цього слова, є не тільки його зміст (ідейне спрямування), не тільки його функції (участь у культових діях), а й форма, стиль, що регулюються санкціонованим релігійними достойниками або інституціями канонам. Він, крім того, що ставить певні тематичні обмеження, досить жорстко обмежує використовувані тут засоби вираження. Згідно з канонам, наприклад, християнське мистецтво не може бути цілковито абстрактним, бо в такому випадку воно не могло б свідчити про Боговтілення; а коли б воно було натуралістичним (а не символічним, яким воно є згідно з канонам), то суперечило б божественній природі втілення.

Історично першими взірцями мистецьких хрестографем, представлених у нашій культурі згідно з ustalеним у Візантії канонам, вважають різьблений рівнокінцевий хрест із розширеними променями з капітелей Десятишної церкви роботи грецьких майстрів

Х ст. [12] та широко відомий характерний для візантійської культури “розквітлий” (з роздвоєно-заокругленими променями) хрест малоазійського походження із віка саркофага Ярослава Мудрого у Софії Київській; нагадаємо, що весь простір між чотирма рівними раменами хреста на цьому фрагменті віка мармурового саркофага заповнений рельєфними виноградними мотивами: лоза, листя і грона — символіка вічного життя і спасіння.

Та перш ніж аналізувати особливості хрестографем в українському релігійному мистецтві, варто зупинитись на типології представлено тут розмаїття хрестів, що мають певний самодостатній зміст. Дослідники, передусім з Інституту народознавства НАНУ (Львів) [13], вирізняють: 1) *архітектурні хрести*, тут чотири підгрупи: а) ті, що увінчують храми, дзвіниці, каплиці, прицерковні ворота тощо; б) хрести малих архітектурних форм (т. зв ландшафтні) — придорожні, присадибні, приджерельні, межові, які, крім власне релігійної семантики, несуть і безсумнівний смисл оберегу; в) окрему групу складають намогильні хрести [14]; г) досить розмаїті за фундованими значеннями пам’ятні хрести, якими могли знаменувати, наприклад у Галичині, скасування панщини (“панщизняні” хрести) чи засвідчити пошану до борців за волю, зафіксувати якусь трагічну подію чи виразити вдячність за благодать Божу; 2) *літургійні хрести*, які можуть бути на престольними, процесійними і ручними; 3) *настінні хрести* і *хрести-ікони*; 4) *нагрудні хрести*, в т. ч. енкалпіони або релікварії (двостулкові пустотілі вмістилища для реліквій — списків священних книг, часток Чесного Хреста, мощей та ін.). Між іншим, на українських хрестах-релікваріях зображались не тільки біблійні персонажі, а й святі вітчизняної церкви, наприклад, є парні хрести-енкалпіони, на одному з яких зображено Бориса, а на іншому — Гліба [15]. Серед нагрудних чимало підгруп, у т. ч. знаки духовної ієрархії або й учених ступенів осіб духовного сану, відзнаки заслуг перед церквою чи обереги. Останні представлені насамперед патільними хрестами, що їх одержує кожний християнин при хрещенні.

Окремо належить вести мову про хрести, які належать до культурної скульптури, в тому числі й Розп’яття. Та ж міра сакральності (разом із досить розмаїтим смисловим наповненням) у хрестів, що складають композиційний елемент ікоон, передусім (але не тільки) ікоон страсного циклу.

Зосібна стоїть величезний масив аргентарію, тобто літургійно-обрядових церковних ужитково-декоративних предметів і речей церковної обстави (престоли, аналої тощо), яким хрести, навіть

коли вони “приховані” у складних орнаментальних структурах, а не тільки акцентовано увиразнені, надають сакральної ваги¹.

Особливу сферу складають побутові речі, переважно твори ужиткового мистецтва, з широким використанням хрестографем або хрещатих мотивів — від обрядів і рушників до хлібниць чи свічників.

Проміжну між двома останніми групами позицію посідають хрести, пов'язані з давніми християнізованими обрядами, починаючи з хрещатих мотивів писапок і завершуючи солом'яними хрестиками Водохрещі. Треба пам'ятати і про хрестологічні мотиви в релігійному красному письменстві України, особливо потужно представлені в релігійній поезії [16].

Тепер, здається, можна поставити питання, які ж мотиви домінують у такому багатому й розмаїтому хрестоморфному сегменті українського релігійного мистецтва, через яке семантичне наповнення розкривається його своєрідність?

Мабуть, найпоширенішим значенням, що його несе хрестографема як в українському релігійному мистецтві, так і поза ним — перш за все у сфері традиційного ужиткового народного мистецтва, — є знак віри, символ причетності до християнства. Першопочатково, коли ще не стерлася з пам'яті прадавня заборона на зовнішнє зображення божества, а допустимою вважалася його символізація, хрест був — поруч з рибою, світлом, ягням — знаком Христа. Відтак він став переважно символом віри в Христа-Збавителя — чи були це натільні хрестики, здебільшого гранично геометризовані, не дуже розмаїті за формами, але переважно відзначені ювелірною тонкістю виконання; чи хрести на предметах святкового і буденного вжитку, розмаїття яких необмежене; чи хрест на культових предметах або тканинах, гаптованих чи вишитих хрестиком. Навіть у добу, коли віра переслідувалася або й пригасала, цей символ зберігався — “обгорілої віри хрести” (Л. Костенко) або й “знесилені хрести” (П. Мовчан). І додатково набував значення вірності — чи то традиції батьків і предків, чи власному особистісному виборі. А відтак, укріплений вірою і зміцнений вірністю, ставав оберегом, наприклад, як у С. Пушика:

...Київ не пропав,
Бо нам і предкам над Хрещатим яром
Апостол хрест високий закопав [17].

¹ Прикладом тут можуть служити хрестоподібні дерев'яні різьблені кивоти роботи скульптора М. Черешньовського. Хрестоморфність цих сакральних предметів наче повертає нас до витоків сакрального мистецтва, прообразом форми яких послужили первісні геометричні символи.

І служив орієнтиром — не тільки для живих, а й для воскреслих, як в О. Ольжича:

І мертві встають, і шукають хреста... (с. 369).

Інше, одне з особливо акцентованих смислових навантажень хрестографіми — жертвність і посвята, ґрунтовані на любові, жертвність ради спасіння, задля життя у вічності. Жертвну готовність св. П'ятициці стати на захист віри (і рідної землі) символізує п'ятиконечний хрест у рішуче піднятій руці на іконі "Юрій і св. П'ятниця" із Тустані на Сколівщині (кінець XV — поч. XVI ст.) та на іконі "Св. П'ятниця з житієм" зі Львова (поч. XVII ст.). Ця ж семантика в тонко виписаних і тим самим особливо наголошених золотих хрестах у правицях Бориса і Гліба на храмовій іконі з Потелич (остання чверть XVI ст.).

На досить варіативних за композицією (і тому, здавалось би, не зовсім канонічних) іконах "Зішестя до пекла" Ісус Христос переважно зображений з тонким, підкреслено геометризованим 4-конечним хрестом (своєрідна канонічна константа щоразу модифікованих композицій), який в цьому контексті означає спасіння, збавлення.

Спасіння переживається й осмислюється як вічне життя і передається в релігійному мистецтві України у символіці лози і плюща. Ще раз згадаймо "розквітлий" хрест, обрамлений виноградною лозою, на саркофазі Ярослава Мудрого. Обабіч описаного — ще два хрести; над поясом одного з них — дві пальми, що є символами перемоги; поруч зі стовпом обох хрестів — по два кипариси, що символізують безсмертя. Отже, маємо цілий символічний ряд, який асоціюється з ідеєю духовної перемоги і духовного безсмертя, ідеєю вічності, здобутої Ісусовою жертвою. Про це — у нехитрому рядку з вірша І. Митури:

Господь тілом на хресті нам здобув спасіння (с. 71).

А в сучасного автора (В. Отрошенко) та ж семантика відкупної жертви, означеної хрестом, переосмислюється: в поезії "Берестечко" до релігійного змісту — відстоювання віри — додається і громадянський — захист рідної землі:

...порубаний козак *хрестом* лежить у полі
на всю Україну... (с. 690).

Подвиг лицарської жертвності через сакральний символ піднято до висот духовного подвижництва.

Коли йдеться про відкупну жертву, то тут не замовчати страждання і терпіння. Цей мотив чисто виражальними засобами оприявлений в об'ємному вертикальному хресті-“мороці”, який множинними колючими променями різної довжини, хоч і дуже гармонійно скомпонованими, щемливо нагадує про біль і терпіння.

Про них мовиться і в рядках священника — в'язня сумління Я. Лесіва:

Вся камера моя в хрестах,
На них усіх я розп'ятий,
Запікся кров'ю на вустах
Мій крик — не закричати! (с. 653)

Той же мотив, близький до розпуки, в поезії М. Матііва-Мельника:

...Кричить крізь чорну піч окату
Наш біль, розп'ятий на хрестах... (с. 297).

Уникає гріха розпачу, вдаючись до того ж образу, але й наче полемізуючи із сучасником, Є. Малапюк:

Та недаром, недаром весь степ кістками засіяв
І на кожнім хресті придорожнім розп'ято біль.
Припонтійським степами породи степового Месію,
Мадонно Диких Піль! (с. 310)

Мотив болю і муки, пов'язаний із жертвністю, знаходимо у Розп'ятті¹, особливо в народній пластиці. Ось як описує взірець такої скульптури мистецтвознавець І. Гах: “...об'ємні форми зболеного тіла Сина — тяжкі повіки, напіввідкриті уста в останньому проханні до Господа: «Отче, у Твої руки віддаю духа мого» (Лк. 23:46)” [18]. Інакше — через загальну композицію — мотив страждання оприявлений у надмогильній скульптурі народного майстра з с. Добромір на Львівщині “Христос, який несе хрест” (кінець ХХ ст.).

Образ хреста часто прочитується як знак тягара долі, життєвої ноші, особливо в українській поезії — релігійній та світській, точніше — в поезії, де релігійне та світське, спрямоване у висоти духа і

¹ В українському релігійному мистецтві від постренесансної доби (майже синхронно з західноєвропейською іконографією) дуже поширений образ Христа розп'ятого — як образ самодостатній або як структуротвірний елемент циклу Страстей Христових — у малярському, рельєфному, скульптурному варіантах, а відтак і в красному письменстві, духовних віршах, поезії. Якщо у випадку Христа головними іконографічними типами є Христос страждаючий і Христос просвітлений, то Розп'яття репрезентує перший з них, виразно домінуючий в українській іконографії.

закорінене в батьківський ґрунт, сплавлені воедино. Про “тягар хреста” (В. Стус) як про долю народу говорить М. Чумарна в “Голгофі”:

...І ми забуваєм
гріхи і прокляття колишні
і заново Хрест
на голодну Голгофу несем... (с. 719).

...Подай нам, Боже, чисту віру!
Ти чуєш, як поважчав хрест
На череповищах Сибіру... (с. 721).

А В. Стус на тих “череповищах” з гідністю здійснює власний вибір хресної ноші:

...це волю Божу
я був на себе, паче хрест, приймив (с. 534)

В. Вовк (“Іконостас”) через образ хреста осмислює індивідуальний життєвий шлях людини. На початку життя вона бере

непомітний хрест,
Не той, дубовий, з раменами широкими, як кладка,
А легкий, ясеневий, ще зелений...

Про нього можна було й забути, навіть загубити *десь у пролісках*... Але впродовж життя важніє ноша і —

...я волочу свій хрест, як борону, за собою,
Чому не беру його радісно, Христе, як перше,
Мов пісню блакитну в уста,
Мов кований перстень на палець? (с. 478)

Іншого разу (“До Христа”) поетеса через надзвичайно вимовні біблійні алюзії осмислює долю своєї спільноти:

Вже стільки літ, як люд мій безупину
Підносить хрест раменами Симона.
І давить древо, і пече коропа
Моїх братів, розп'ятий Божий Сину! (с. 480)

Ліричного героя В. Стуса і *братів* В. Вовк єднає обраність долі, відповідальний життєвий вибір. До речі, хрест нерідко символізує вибір, життєве — на цей раз звернемося до О. Стефановича — “чорнонапруге роздорощя”. У цього поета (диптих “Хрест”) образ хреста “із уторованих доріг”, прокладених через степи рідної землі “зло-

ворожими гостями”, набуває широкого історичного, навіть геополітичного сенсу. І заклик до вирішального вибору:

Нехай ворожить, зловорожа,
Ляка загибеллю нехай,
Ти розв’яжи це роздорожжя,
Хреста навіки розрубай!.. (с. 315–316)

Незносної ваги набирає хрест життєвої ноші, коли народ позбавляють вибору, звалюють її на народ. Винуватцям цього, що осквернили “святий животворящий хрест”, перетворивши його на зняряддя згуби, О. Кониський виголошує інвективу:

Не християни ви — іуди!
Цілуєте ви хрест святий,
А хрест народові на груди
Щодня кладете ви тяжкий (с. 152).

Обурення, викликане фарисейством, веде до радикальної метаморфози. Хрест традиційно є знаком благословіння; про це нагадує поезія “Наша церква” вигнанця Р. Завадовича:

...Лише вона єдина на прощання
Своїм хрестом на посірілій бані
Мене, мов мати, поблагословила... (с. 387).

Та ж семантика з вражаючою силою втілена Я. Гніздовським в іконі “Вознесіння”, де знесена над людським світом хрестоморфна постать Христа (вже не Ісуса) і є знаком благословіння.

Та раптом хрест асоціюється, як у В. Лесича, зі звинуваченням, вироком, а то й прокляттям:

...Підносить хрест священний в’язень,
Неподоланий вічний Юр!
Підносить хрест на сизі зорі,
У темну, вигаслу далінь,
Як вирок грізний непокори
Людей пшеничної землі (с. 390).

Або — зі знаком гніву; в поезії О.Веретенченка

...горять золоті хрести
Божим гнівом в диму пожежі (с. 433).

Хрест може символізувати і зброю: від О. Митури, одновірцям якого у відстоюванні обраної ними віри

за зброю був хрест непереможний (с. 71),

до Є. Маланюка, в якого

...пад суетою днів...
Горить любові ярий гнів
І хрест меча, і меч молитви (с. 309).

Як тут не згадати Христове — “Я не мир принести прийшов, а меча” (Мт. 10:34), до речі, поетично транскрибоване В. Сосюрою:

...Не мир на землю я приніс...
А меч! Той меч не із заліз,
А із любові, люде.
Він є в пас в кожного в груді,
Він із Любові й Гніву (с. 335).

Ця поетична екзегеза євангельських слів настільки глибока, що сягає сутнісної амбівалентності центрального християнського символу. Ту ж “єдність протилежностей” афористично сформулював І. Франко (“Хрест Чигиринський”):

...На тім хресті донині
Ще давній напис єсть:
“Мир мирним! На враждущих
Сам Бог і його хрест” (с. 170).

Ще несподіванішою, ніж асоціація з мечем, є символізація через хрест широкої культурної місії церкви та ушляхетнюючої духовної місії Слова Божого, як-от у К. Туровського образ “хресного рала” у “ратаїв слова”, котрі, “хресне рало в мисленних борознах погружаючи і борозну покаяння накреслюючи, сім’я духовне усипаючи, надіями майбутніх благ веселяться” (с. 48).

Хрест у В. Герасим’юка є і символом місії України та її першопрестольного Києва:

Рівноапостольний Святий
Князь Володимир Великий
тримає над Києвом хрест важкий —
не відпускає Дніпровий рій
на Вавілонські ріки... (с. 731).

А в М. Щербака (“Водохреща”) хрест — врізаний у щемну пам’ять радісний знак свята і святості ще з дитинства:

...Де сяє хрест...
З іскристого засніженого льоду (с. 437).

Інша пам'ять просвічує крізь предметний образ памогильного хреста у вірші В. Романока "Батьків хрест" — болісна пам'ять невідвортної втрати:

Біліє хрест, біліє батьків хрест,
Біліє рік і довгий вік біліє.
Уже до нього стежка — в безліч верст,
А вітер сліз не погасив на віях...
Біліє хрест, біліє батьків хрест,
І білий біль болить на повні груди.
За сто віків і за мільйони верст
Той білий хрест мені боліти буде (с. 701–702).

Предметний образ і глибинний смисл символу хреста майже не дистанціюються, коли йдеться про присягу — чи то у закличковій І. Калишці ("Явлені письмена"):

Браття, розбрат щезне
поцілуймо хрест чесний (с. 557),

чи в "Кредо" Р. Лубківського:

Хочу бути / Самим собою / Настільки /Аби до серцевини / Совісті /
Свого народу / Міг / Устами припасти /Як до хреста / Присягаючи...
(с. 661).

Хрестографема, що асоціюється з символікою Розп'яття, присутня в поезії і в ролі ідіоми, як у Л. Горбенко:

...Бліда і квола паша воля —
Неначе знята із хреста... (с. 704)

або в О. Лупія:

...Із далекого полону,
ніби знята із хреста,
повертається додому
наша Матінка свята (с. 575).

Проте мотив Розп'яття, яке у християнській семантиці несе особливий сакральний смисл, складає окремий значний пласт в українському релігійному мистецтві і заслуговує на те, щоби стати предметом окремого дослідження. Тут же обмежимося, підсумовуючи розглянуте нами, наголошенням того, що хрестологічні мотиви дуже поширені в українському релігійному мистецтві, що семантика хрестографем тут по суті необмежена і що власне релігійні смисли тут дуже часто (особливо в мистецтві слова) поєднуються не просто зі світським, а зі спеціально акцентованим громадянським звучанням.

Література

1. Див.: Археологія Української РСР: У 3-х т. Т. 1. Первісна археологія.— К., 1971.— С. 171, 174.
2. Див.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XVIIА, полутом 52.— С. 655.
3. Див.: Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2-х т.— М., 1982.— Т. 2.— С. 12.
4. *Де Ружмон Д.* Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до європейців.— Л., 1998.— С. 19.
5. *Ортинський І.* Хрищення, хрест і харизма України.— Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1988.— С. 159, 158.
6. Цит. за: *Чижевський Д.* Історія української літератури: Від початків до доби реалізму.— Тернопіль, 1994.— С. 139.
7. Цит. за: *Катрій Ю.* Наша християнська традиція. Вид. 2-ге.— Л., 1999.— С. 243.
8. Див.: *Ортинський І.* Христос і сьогодні для мене.— Л., 2000.
9. Див.: Іларіон, митрополит. Трираменний хрест...— Вінніпег, 1951.— С. 29.
10. Мт., 10:38.
11. Див.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— С. 656—658.
12. Див.: *Жишкович В.* Пластика Русі-України: X — перша половина XIV ст.— Л., 1999.— С. 37.
13. Див.: Українська хрестологія.— Л., 1997; Хрест в українському мистецтві: Каталог виставки.— Л., 1996.
14. Між іншим, зацікавлення дослідників певними аспектами хрестологічної проблематики засвідчує збірник: Намогильні хрести запорозьких козаків.— Одеса, 1998.— 219 с.
15. Див.: *Жишкович В.* Указ. праця.— С. 220.
16. Див.: Слово благовісту.— Л., 1999.
17. Там само.— С. 647. Далі посилання на цю книгу даються у тексті — в дужках після віршованих цитат зазначається сторінка цього видання.
18. Київська Церква.— 2000.— № 3.— С. 89.